

למציאות יש דמיון עשיר

עשור למותו של יורם קניוק (2 במאי 1930 – 8 ביוני 2013)

זיוה שמיר

ביצירתו לסוגיה ולתקופותיה שיקף אלתרמן דרך-קבע מציאות רבת פרדוקסים של "עולם הפוך", שבה האמנות קודמת למציאות ושולטת בה. כבר בשירי "סקיצות תל אביביות" ניתן למצוא את הרעיון הזה בשורות השיר הקל "שירה אמתית" (מיום כ"ז ניסן תרצ"ה; 30.4.1935): "ובקֶרֶן זֹוִית בַּת הַשִּׁיר הַנְּשִׁיכָחַת / רוֹעֵדַת מְפָאָב כְּפִילָגֶשׁ [...] פִּיטְנִים מְעוֹלָם לֹא לְמָדוּ מִן הַמוּזוֹת, / הַפִּיטְנִים תְּמִיד לְמָדוּ אוֹתָן". בשירה הקלסית, המשורר מקבל את שירו מן המוזות, ואילו אצל אלתרמן המשורר מלמד את המוזות לשיר (כשם שהלולין בשירו "קפיצת הלולין" מלמד את החרגולים לקפוץ). הבחין בכך חוקרו החשוב של אלתרמן דוד כנעני בספרו "בינם לבין זמנם" (מרחביה 1955, עמ' 45 – 75), שבו תיאר את העולם האלתרמני כעולם שבו "הטבע מחקה את מחקיו".

אלתרמן הבין שעולמו הפנימי של האמן שונה מעולמם של בני אדם רגילים שמבססים את דבריהם על אדני ההיגיון. מצד אחד הוא היה אגרונום הבקי במדעים המדויקים, אך לאחר כמה כוסות שֶׁכֶר הוא היה הופך את הפרמטרים של המציאות, ואחרי שורות הגיוניות כדוגמת "הַעֵיר הַיָּא עֵיר, הַרְחֹב – רְחֹב", הוא הוסיף את הטענה האבסורדית שלפיה "הַחֶשֶׁכָּה בְּרוּרָה פֶּשְׁמָשׁ", וכך הפך את דברי ההתרסה ההגיוניים שלו על פיהם, ומסך לתוכם צלילי אִיגְיוֹן (non-sense).

ומאחר שאלתרמן הכיר גם את הרגעים שבהם ההיגיון הסדור של הדברים הכתובים ואו הנאמרים משתבש, ולא דווקא ביודעין ובמתכוון, הוא היה סלחני לגבי סופרים, שאצלם הדמיון והמציאות התבוללו זה בזה לבלי הפרד. "לְמַצִּיאוֹת יֵשׁ דְּמִיוֹן עֶשֶׂיר", כתב בספר שיריו האחרון "חגיגת קיץ" (1965), וגם הסיפור שלפנינו טווה מציאות ודמיון למסכת אחת, רבת צבעים וצורות.

את יורם קניוק הכרתי ב"בית מעריב" בסוף שנות השבעים או בתחילת שנות השמונים של המאה הקודמת. כתבתי אז בקביעות במדורו של ד"ר חיים נגיד, ובימי רביעי נקראתי לבוא ולערוך הגהה, בטרם ירד מוסף הספרות לדפוס. קברניטי "מעריב" התגאו אז בסיסמה "העיתון הנפוץ במדינה", ומסדרונות העיתון שקקו חיים. במסעדה של העיתון סעדתי לא פעם לצד אישים כדוגמת שלום רוזנפלד, משה ז"ק ויוסף (טומי) לפיד. האחרון לא חדל מלקונן על קיפוחה של אשתו, שולמית לפיד, והאשים את הממסד הספרותי האינטרסנטי, שלא העניק לה לדבריו את הכבוד הראוי. לימים נכנסה שולמית לפיד ללב הממסד כשהסכימה לשאת בעול ולמלא את תפקיד יו"ר אגודת הסופרים העברים. על התקופה שבה נאלצה להשתכשך בביצה הספרותית וסבלה מהתעמרות הביקורת היא חיברה את הרומן הקצר והשנון שלה "חיבוק דוב" (2002), שכאשר קראתיו הופתעתי לגלות שגם שמי נזכר בו בחטף.

ב"מעריב" פגשתי כאמור גם את יורם קניוק שהיה חביב ומנומס עד מאוד. יום אחד הוא שלף מתיקו מכתב בכתב-ידו של ביאליק, ואמר לי שהוא החליט לתת לי אותו במתנה. את המכתב שלח ביאליק לאביו של יורם, משה קניוק, שהיה מנהלו הראשון של מוזיאון תל-אביב לאמנות, בימים שבהם עדיין ניצב המוזיאון בשדרות רוטשילד. ביאליק חיבר למשה קניוק דו"ח מפורט על המוזיאון – על תולדותיו, על קנייניו ועל מטרותיו לעתיד לבוא. יורם קניוק סיפר לי שהוצעו לו בעבור המסמך הזה רבבות דולרים, ואף-על-פי-כן הוא עומד על כך שהמכתב יגיע לידיי. כל מחאותיי לא הועילו.

■

למען האמת, הסיפור על רבבות הדולרים לא נשמע לי אמין במיוחד, אך הפתגם העממי קובע: "סוּס שְׁנַתָּן בְּמַתָּנָה אֵין בּוֹדְקִין אֶת שְׁנָיו". כמי שמאמינה בדברי החכם באדם – "שׁוֹנֵא מִתָּנַת יְחִיָּה" – תרמתי את המתנה היקרה הזאת למחרת היום לבית ביאליק שבראשו עמד אז ידידי יונתן דובוסרסקי.

בהערות שעפו משולחן לשולחן במסעדה של עיתון "מעריב" דובר אז בחיוך על הדמיון העשיר שבו ניחן יורם קניוק, ואני לא הבנתי את הנימה המבודחת שנתלוותה לדברים. "דמיון עשיר" הוא כלי עבודה מצוין בעבור סופר. אם בחיים החוץ-ספרותיים אנו רואים **בבדיה** אבן-נגף ומתרחקים מן **הבדאי**, הרי שבספרות מנה גדושה של **בדיון** היא תנאי בל-יעבור בכל יצירת מופת. וכך גם בשפות אחרות: המילה "fictitious" עניינה 'מְרָמָה', ויש לה השתמעויות של

גנאי כמו למילה "fake", ואילו המילה "fictional" שנבראה מאותו שורש קשורה לדמיון היצירתי, ויש לה השתמעויות חיוביות.

מידת האמינות של יורם קניוק עמדה למבחן בפרשת ניסיון ההתאבדות (האמיתי או המפוברק) של תרצה אתר. על האירוע סיפר קניוק בראיון המצוטט במאמר של הדר בן-יהודה באתר "הספרנים" מיום 20.8.2017:

תרצה הייתה שברירית, כעלה נידף. קראו לנו באותו לילה לביתה. מירנדה (אשתי) ואני רצנו לשם עם נתן. תרצה נעלה את הדלת מבפנים. ריח הגז הגיע אלינו מתוך הבית. זה היה ניסיון להתאבד. אמבולנס הוזעק. לאבא שלה סירבה לפתוח. קשה לחשוב על מצב כמו שהיה שם. ועוד יותר לתאר מה הוא עשה או אמר, מול הדלת הנעולה. בסוף נענתה למירנדה ופתחה. תרצה נלקחה לבית חולים וטופלה שם [...] מאוחר יותר באותו לילה הלכתי עם נתן לביתו בשדרות נורדאו, בית שני או שלישי מדיזנגוף. הוא הושיב אותי על הספה בחדר העבודה שלו. כעס שתרצה פתחה לנו ולא לו. גידף אותי. אחר כך בכה וביקש סליחה. אני יושב על הספה הזאת. זכורה לי התמונה: הכורסא, הספרים, מכונת כתיבה קטנה. עליה הקיש באצבע אחת או שתיים. את השיר כתב בנוכחותי, כולו. קרא לי את הגרסה. השיר נכתב באחת. אולי שתינו אחר כך וכנראה היה שיכור. את השיר קרא לי באותו לילה כמדבר אליה. אל תרצה.

על סיפורו של קניוק העיר אקי להב, בן אחותו של אלתרמן ומי שחיבר על אלתרמן את הספר האקזפלרי "הגיגים אלטרמניים" (2022):

הסיבה שאני חושב שהסיפור מצוץ מן האצבע היא קודם כל כי זה לא מתאים לדמות של נתן כפי שאני היכרתי אותה, וגם כפי שרוב מכיריו האמיתיים מדווחים [...] אלטרמן מעולם לא נתן לאיש דריסת רגל בתוכו. זה כלל את האנשים הקרובים לו ביותר, הן מהבראנז'ה, הן מהמשפחה ואחרים. אני לא מעלה על הדעת תמונה שבה נתן יושב וכותב את אחת היצירות "זבות הדם" ביותר שלו, בנוכחותו של קניוק דווקא. זה פשוט לא יתכן. גם התיאור של קניוק כאילו נתן "שרוול" את כל השיר הסופר מלוטש הזה ב"מכה אחת", נשמע מופרך לגמרי. לי ברור שהוא

עבד עליו הרבה מאד. [...] סיבה נוספת שמחזקת את דעתי זאת, היא וידוי של קניוק עצמו, שאמר פעם שהוא עצמו לא בטוח שלא דמיין את הסַצְנָה. לצערי אני לא זוכר כרגע איפה אמר זאת.

ואני רוצה לתמוך בדעתו של אקי להב בעזרת כלים של חקר הספרות, ולומר שהסיפור הזה על אלטרמן ותרצה אתר לא היה ולא נברא. גם אני חושבת כמו אחיינו של המשורר שלא ייתכן שאלטרמן חיבר שיר שנכתב מתוך דאגה לגורל בתו היחידה, שזה אך ניצלה בנס ממוות בסגנון כה מדוד ומלוטש, שכל הברה מוצבת בו בשום שכל ומתוך תכנון עילאי. התכנון המופתי של "שיר משמר" אינו מתיישב כלל עם שיר שכולו זעקה מרה, אף אינו מתיישב עם העדות שלפיה כתב המשורר את שירו על-אתר וללא לבטי יצירה.

אלטרמן כתב את "שיר משמר" באלפסנדרניים – במשקל שבו למד להשתמש ב-1941 כשתרגם לעברית את מחזהו של ז'ן רסין "פדרה", שהוא מפסגותיו של הקלסיציזם הצרפתי (בשיר שלפנינו יש טורים המזכירים את טורי המחזה המתורגם כמו המשפט "אַבְּל חִיֵּף שְׁמֵר, אֶל תִּשְׁלִיכֶם מִנְּגֵד"). הייתכן שפָּעַת סערת נפש שליוותה את תחושת הסכנה שחש לחיי בתו נזכר אלטרמן לשלוף ממעמקי זיכרונו את המשקל הנדיר, הסדור והממושטר, הקלסי והמהודר, שבו עשה שימוש וירטואוזי עשרים וארבע שנים לפני "שיר משמר"?

האלפסנדרין הוא משקל כבד ומכובד, שאינו מצוי הרבה בשירה העברית (על-פי-רוב הוא מצוי בשירה ובדרמה הקלסיות שתורגמו לעברית מלשונות המערב). מדובר בשורות בנות שישה ימבים עם צְזוּרָה (הֶפְסִק) אחרי הימב השלישי, התורם להיווצרותו של רושם סדור ומדויק, שאינו מתאים כלל ליצירה אישית הכתובה ברגש ובהתרגשות. ומדוע בשיר כה ארוך, שמפנה לכאורה האב לבתו, אין הוא מציג את עצמו כאב ואין הוא מכנה אותה אפילו פעם אחת בכינוי "בתי"?! ברקע כל הדברים שהעסיקוהו על משכבו בלילות ובקומו בבוקר ריחפה כמובן בלי הרף דאגתו לבתו היחידה. בינו לבִּינָה שררו יחסים סימביוטיים: אוזנה של תרצה הייתה כרויה לכל רחש שעלה משירתו, והוא תיאר את חיצוניותה הנאה במכתביו בתיאורים פלסטיים דקים ומדויקים.

בשיר טמונות חידות רבות, לרבות רמיזות למחזות שייקספיר שיש בהם תיאורי יחסיהם של אב ובתו. דבר אחד ברור: "שיר משמר" נכתב לנמענת בלתי מאופיינת ובלתי מזוהה. אף-על-פי-כן וחרף כל התהיות שהועלו כאן, דומה שהוא ממוען בראש וראשונה אל תרצה, בתו היחידה של המשורר, הגם שאין

דמותה משתלבת כלל בין ה-dramatis personae של ה"מחזה" האופראי שהעמיד אלתרמן ביצירתו "חגיגת קיץ". אלתרמן, שמעולם לא כתב כתיבה אוטוביוגרפית גלויה וחשופה, ביקש כנראה שלא לחשוף את פתו לעיני כול, וזאת כדי לשמור על כבודה ועל פרטיותה. על-כן הרחיק את עדותו.

כל הסימנים מראים שאין מדובר בשיר שנכתב "על אתר", אלא בשיר מתוכנן ומכולכל שנכתב ככל הנראה ביחד עם כל שירי הקובץ "חגיגת קיץ" (1965), שבו נכלל. מקומו בקובץ זה מעיד גם הוא על תכנון ועל סדר מופתי: "שיר משמר" (המקורי, לא המולחן) כולל **עשרה** בתים, שהראשון שבהם הוא **בן עשר** שורות, והוא השיר **העשירי** בספר "חגיגת קיץ" (1965). ואגב, אלתרמן השתמש באלפסנדרין הסדור והממושטר גם **בעשרת** שירי המכות ובשיר "איילת" שבאסופת שיריו "שירי מכות מצרים", שהם הסדורים בשיריו ה"קנוניים". ב"שיר משמר" הכול מעיד על **תכנון וכלפול קפדניים**, ולא על כתיבה הבוקעת מנהמת הלב באורח ספונטני, חסר תכנון.

ואף-על-פי שקשה להאמין לסיפורו של יורם קניוק, ואולי דווקא משום כך, אני חושבת שהוא היה סופר כשרוני ועתיר דמיון, שהפיק מתחת ידיו כמה מן הרומנים החשובים שנכתבו בדורו. אלה מסייעים להבין את היחס של בני "דור תש"ח" אל מול האמביוולנטי של בני "דור המדינה" אל המדינה שניתנה להם על מגש של כסף. מה אמת בהם ומה בדוי? הוא שאמרנו, "בדיה" ו"בדיון" מאותו שורש נגזרו.